

Н.А. Барысенка, А.М. Шалыпа

(Мазыр, УА “Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І.П. Шамякіна”)

УСТАРЕЛАЯ ЛЕКСІКА Ў МАЎЛЕНЧАЙ СВЯДОМАСЦІ МАЛОДШЫХ ШКОЛЬНІКАЎ

Сучаснае грамадства імкліва развіваецца ў навуковым і тэхнічным аспекце. Аднак пытанне моўнага развіцця становіцца ўсё больш актуальным. Моўная адукацыя, якая пачынаецца ў дашкольным узросце, патрабуе замацавання і ўдасканалення на першай ступені агульнаадукацыйнай школы. Сістэма моўнай адукацыі ў гэты перыяд непарыўна звязана з засваеннем культурнага патэнцыялу роднай мовы, таму што дапамагае далучыць малодшых школьнікаў да агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей, сфарміраваць маральныя якасці маленькага грамадзяніна, які праз мову пазнае наваколны свет. Родная мова захоўвае адметнасць развіцця культуры, абумоўленай “нацыянальным мысленнем”, асаблівасцямі сацыяльна-эканамічнага і культурнага развіцця і сваёй самабытнасцю [1].

Складанасць вырашэння акрэсленай задачы вызначаецца сітуацыяй двухмоўя, якая склалася ў нашай краіне. Падабенства фанетычнага, лексічнага і граматычнага паду беларускай і рускай моў стварае пэўныя цяжкасці ў іх вывучэнні і засваенні. На фоне гэтага немалаважным з’яўляецца неабходнасць вывучэння менавіта беларускай мовы, што абумоўлена яе культурнай самакаштоўнасцю як сродку стварэння і захавання культурнага вопыту беларускага народа.

Вывучэнне самабытнасці беларускай мовы (усё ж такі будзем лічыць яе – роднай) на ўроках у пачатковых класах адбываецца перш за ўсё пры вывучэнні лексікі. Павелічэнне лексічнага запasu малодшых школьнікаў застаецца адной з важнейшых задач моўнага развіцця. Адным са шляхоў актывізацыі беларускамоўнага лексічнага запasu з’яўляецца знаёмства на матэрыяле літаратурных твораў са светапоглядам беларусаў, нацыянальнымі сімваламі, арганізацыя пошуку дадатковай тэкставай і ілюстрацыйнай інфармацыі пра іх з розных крыніц. Тут размова ідзе, бузумоўна, пра агульнаўжывальную лексіку. Але ж адной з крыніц дадатковай тэкставай і ілюстрацыйнай інфармацыі можна смела лічыць творы вуснай народнай творчасці, перш за ўсё, казкі. Беларускія народныя казкі, акрамя агульнаўжывальнай, утрымліваюць вялікую колькасць лексікі абмежаванага ўжывання – устарэлай. Гэта абумоўлена зместам: большасць народных казак апавядаюць пра даўно мінулыя падзеі.

На нашу думку, гэта дае шырокі магчымасці настаўніку: вырашыць задачы моўнага развіцця вучняў і ў той жа час пашырыць веды аб гістарычным шляху беларускага народа.

У артыкуле на прыкладзе народнай казкі “Як Сцёпка з панам гаварыў”, якую можна выкарыстаць для работы з устарэлай лексікай, прааналізуем функцыянаванне і стылістычную ролю лексікі пасіўнага складу.

Асобу, якая належала да прывілеяваных (чыноўных, арыстакратычных) слаёў грамадства называе лексема *пан* (< стп. *pan* – [2, с. 21]), што пашырана ў творах гістарычнай тэматыкі са значэннем ‘землеўладальнік, памешчык’ [3, т. 3, с. 658]: *Жыў некалі адзін пан. Ды такі злосны, што бяда: ніхто не мог яму дагадзіць; Іначай той пан і не ўмеў з людзьмі гаварыць; Каму хочацца дастаць ад пана лішніх розаг?; Але скажы ж ты мне, адкуль ты ведаеш, што і я – пан?* [4, с. 184–185].

Для выражэння ветлівых адносін, звароту да асобы, якая належала да прывілеяваных слаёў грамадства, або ўпамінання пра яе, ужываецца памяншальна-ласкальная форма *паночку*, а таксама форма былога клічнага склону *пане*: *Нічога, паночку, усё добра; Не ведаю, паночку; А мой паночку, а мой даражэнькі, вось жа мне і патрэбен сам-пан; Усё добра, паночку; Вось гэтага, паночку, добра не ведаю; Людзі ж кажуць, паночку, што як топішся, дык і за брытву ўхопішся; Люлька, пане, курыць; Згарэлі, пане, начыста, от быццам хто языком злізаў; Э, пане, чаго вельмі турбавацца; Ваду, пане, вазілі* [4, с. 184–188].

Паняцце ‘жонка пана’ рэалізуецца пры дапамозе наймення *пані*: *Вечны пакой, каб ёй на тым свеце лёгка ікнулася, – пані намерла* [4, с. 188].

Для абазначэння ‘небагатага пана’, а таксама зневажальных адносін выкарыстаны дэрыват *паўпанак*: *Бачу: ты пан не пан, а так сабе – паўпанак, бо ў цябе лоб нізкі, нос слізкі, от і відаць, што лізаў панскія міскі* [4, с. 185].

Для абазначэння прыналежнасці пану шырока выкарыстоўваецца прыметнік *панскі* (*пан* + *-ск-*): *Хацеў Сцёпка проста ў панскі дом ісці, ды лёкай спыніў; Лізаў панскія міскі; Курцыць ды паплёўвае на чысты панскі ганак; Панскі выжал, гэта той самы, можа, пан памятае; Як загарэўся панскі свінушнік, дык аканом загадаў і на жарабцы ваду вазіць; І толькі тады падаўся памаленечку ў панскія пакоі* [4, с. 184–188].

Зямельныя ўладанні памешчыка; панскі двор, сядзіба абазначаны найменнем *маёнтак* (< польск. *majatek* – [5, т. 6, с. 158]) [3, т. 3, с. 83]: *Сабраўся пан ды паехаў аглядаць свой новы маёнтак; Тым часам у старым маёнтку нарабілася имат бяды; Ды валацуга нейкі са старога панскага маёнтку* [4, с. 184–186].

Для абазначэння паняцця ‘ўзяты ў панскі двор для абслугоўвання памешчыка прыгонны селянін’ [3, т. 2, с. 158] выкарыстоўваюцца прыметнік *дваровы* (*двор* + *-ов-*): *Надумаўся ён паслаць каго з дваровых* [4, с. 185].

Кіраўніцтва ўсёй гаспадаркай у панскім маёнтку ажыццяўляў *аканом* (< ням. *Ökonom* – [5, т. 1, с. 100]) [3, т. 1, с. 208]: *Дачуўся Сцёпка, што аканом шукае пасланца да пана; Рад аканом, што чуць не цалуе Сцёпку; Ды вось, паночку, прыслаў мяне аканом* [4, с. 184–187].

Лексема *хлоп* (*халоп*) (< польск. *chłop* – [6, с. 345]) абазначае ‘паднявольную асобу, па становішчы бліскую да раба’; у XII–XVIII стст. – ‘асабіста залежную ад феодала асобу’ [3, т. 5, кн. 2, с. 173]: *Які там хлоп?; Чаму хлоп не ідзе?* [4, с. 186]. Старабеларускі назоўнік *хлопъ* ‘селянін, нявольнік’ вядомы з XVI ст. [6, с. 345].

Намінацыя *мужык* (< прасл. **муж*, ад **tong-* + *-j-* – [7, с. 275]) абазначае шырокае паняцце ‘селянін, прасталодзін’: *Здаецца, калі не памыляюся, пан аддаў за таго выжла суседняму пану трох мужыкоў* [4, с. 187].

Са значэннем ‘чалавек, які служыў у панскім доме, двары’ ўжываюцца гістарызмы-сінонімы *лёкай*, *слуга*: *Убачыў гэта пан і паклікаў лёкай да сябе; Адказаў лёкай і нізка пакланіўся пану; Пабег лёкай клікаць Сцёпку; Хацеў ўжо загадаць слугам, каб забралі Сцёпку на стайню і далі розаг; – Што табе трэба? – крычыць лёкай* [4, с. 185–187].

Як бачым, устарэлая лексіка даволі актыўна функцыянуе ў творах вуснай народнай творчасці. Таму верагодна, што правільнае тлумачэнне, раскрыццё значэння найменняў пасіўнага складу з’яўляецца вельмі важным для ўспрыняцця не толькі твораў казачнага жанру, але і іншых мастацкіх гістарычных тэкстаў сучаснымі носьбітамі мовы, і асабліва малодшымі школьнікамі. Чытанне любога твора, тым больш гістарычнай тэматыкі, немагчыма без свядомага разумення кожнага слова [8, с. 5].

Літаратура

1. Канцэпцыя вучэбнага прадмета “Беларуская мова” [Электронны ресурс]. – Рэжым доступу : www.adu.by. – Дата доступу : 01.10.2018.
2. Булыка, А. М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. / А. М. Булыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 250 с.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Мінск: БелСЭ, 1977–1984.
4. Не сілай, а розумам: Бытавыя казкі і казкі пра жывёл: Для дашк. і малод. шк. узросту / Уклад. А. Гурскі; Маст. В. Александровіч. – Мінск: Юнацтва, 1998. – 223 с.
5. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978–1993. – 8 т.
6. Булыка, А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы / А. М. Булыка. – Мінск, 1972. – 383 с.
7. Шанский, Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка / Н.М. Шанский, В.В. Иванов, Т.В. Шанская. – М.: Учпедгиз, 1961. – 403 с.
8. Еднералова, Н. Г. Устаревшая лексика русского языка новейшего периода и ее восприятие языковым сознанием современных школьников / Н.Г. Еднералова. – Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. – Воронеж, 2003. – 242 с.